

بسمه تعالی

دعا در اندیشه شهید مطهری

شهناز افراسیابی^۱

چکیده

امروزه علیرغم پیشرفتهای روزافزون جامعه توجه به دعا و نیایش در کنار تمام مسائل زندگی، به عنوان یک فعالیت معنوی، دعا حس آرامش را در انسان متبلور می‌سازد. استرس و تنش‌های فراوان زندگی انسان را به سمت دعا و عبادت هدایت میکند. زیرا در شرایط درد و رنج و مریضی و ... توجه نفس به مبدأیی که بتواند او را رهایی بخشد، شدیدتر است. دعا از یک سو انسان را به شناخت پروردگار که برترین سرمایه‌ی هر انسانی است دعوت می‌کند و از سوی دیگر باعث می‌شود که خود را نیازمند او ببیند، و در برابرش خضوع کند و از طرف دیگر نعمت‌ها را ببیند و عشق ورزد و با او رابطه برقرار کند. مقاله‌ی پیش رو، با استفاده از قرآن و احادیث معتبر و سخنان استاد مطهری به بررسی فلسفه و اهمیت و شرایط و موانع و رابطه‌ی دعا با سایر امور زندگی در اندیشه استاد، می‌پردازد.

کلیدواژه: دعا، شهید مطهری، قرآن، نقش دعا.

^۱. طلبه سطح دو حوزه علمیه حضرت معصومه سلام الله علیها

انسان به صورت اجباری یا اختیاری خداوند را می‌خواند و از او کمک می‌خواهد دعا شهید مطهری به حالت اجباری ارزش چندانی قائل نمی‌شود بلکه به قسم اختیاری آن احترام می‌گذارد؛ «انسان در دو حالت ممکن است خدا را صدا بزند، یکی در وقتی دچار سختی و اضطراب گردد و یکی در وقتی که روح خودش اوج بگیرد و خود، وجودش را از اسباب و علل قطع کند. در حال اضطراب و انقطاع اسباب، انسان خودبه‌خود به طرف خدا می‌رود، احتیاج به دعوت ندارد. البته این کمال نفس برای انسان نیست، کمال نفس در این است که انسان خودش را به اختیار قطع سازد و اوج بگیرد.»^۱

البته برای چنین انقطاع و اوج اختیاری مقدماتی لازم است که تهیه آن به دست انسان است و بدینوسیله تمهیدات اوج و تعالی روحانی پدید می‌آید و ارزش واقعی هم به تعبیر استاد در همین نوع تعالی روحی است، و الا در صورتی که آدم دچار مشکلات و سختی‌های زیاد که چاره‌ای جز روی آوردن به خدا ندارد دعا و عبادت دو وسیله و ابزاری هستند که آدمی را به تعالی اختیاری روحی می‌رسانند. این دو ابزار به معنای دو ابزار کاملاً جدای از هم نیستند بلکه نسبت بین آنها را می‌توان در موارد زیر بیان کرد:

- بخش اول آن است که دعا باشد و عبادت به معنای ویژه‌تر آن (معنای فقهی) نباشد.
 - بخش دوم عبادتی است که جنبه دعایی ندارد.
 - بخش سوم دعایی است که جنبه عبادتی داشته باشد و یا عبادتی که جنبه دعایی نیز داشته باشد.
- دعا و ارتباط با خدا مسئله‌ای بسیار مهم می‌باشد و یکی از مهم‌ترین راه‌های قرب و نزدیکی به خدا است که اگر در جامعه این ارتباط قوی، و به نحو اکمل و احسن باشد نه تنها مشکلات فردی بلکه مشکلات اجتماعی و بسیاری از مسائل سخت و پیچیده که لاینحل به نظر می‌رسد به آسانی حل خواهد شد. انگیزه و اهمیت انتخاب موضوع این بود که شرایط، آداب و مسائل و مباحث پیرامون دعا بررسی شود. تا با به کار بستن آن به تقویت اراده و برطرف کردن همه‌ی ناراحتی‌ها، غم‌ها، اجابت دعاها به خداوند نزدیک شده و در این صورت است که یک جامعه‌ی آباد و امیدوار خواهیم داشت چراکه دعا چراغ امید را در دل انسان روشن می‌سازد.
- برای تدوین پیشینه‌ی موضوع مورد تحقیق به منابع قرآن و تفسیر، کتاب‌های استاد مطهری و دیگر کتب روایی مراجعه شده است. با بررسی‌های انجام شده پیرامون منابع این موضوع ابتدا قرآن و آیات مرتبط با موضوع دعا مورد بررسی قرار گرفت و آیات موجود در زمینه‌ی آن استخراج گردید. خداوند متعال در آیات متعددی از جمله سوره‌ی نجم آیه‌ی ۳۹، سوره‌ی رعد آیه‌ی ۱۱ و ... اشاراتی به اهمیت دعا دارد. لازم به ذکر است که از تفسیرالمیزان علامه طباطبایی و تفسیر نور آقای قرائتی و تفاسیر دیگری استفاده شده است. به

^۱ . شهید مطهری، بیست گفتار، ص ۲۲۹

کتاب‌های روایی از جمله میزان الحکمه و من لا یحضره الفقیه و الکافی و ... نیز مراجعه شده است. که در همه‌ی این کتب روایی درباره‌ی مسائل و ویژگی‌ها، آثار و شرایط دعا احادیثی بیان شده است.

از کتب استاد مطهری از جمله سیری در نهج البلاغه و بیست گفتار و ... استفاده گردید. که در این کتاب‌ها استاد به آثار دعا پرداخته و سعی کرده که با شناساندن مفهوم واقعی دعا فرد را به آن پرورشی که در سایه‌ی نیایش و دعا می‌باشد آشنا کند و چون موضوع ما دعا در آثار استاد مطهری است بیشتر تمرکز خود را روی کتب ایشان می‌گذاریم و با جمع بندی، بعضی از مطالب کتابهای فوق را می‌توان با مطالبی دیگر تکمیل کرد.

مفهوم شناسی

دعا: واژه‌ای عربی و اصطلاحی اسلامی است. دعا در لغت به معنای خواندن و درخواست کردن است و در اصطلاح عبارت است از درخواست توأم با خضوع و تضرع بنده از خداوند. ^۱ دعا کلماتی است که در اوقات مختلف در مقام استغاثه از خداوند و طلب آمرزش یا درخواست خیر و برکت و برآورده شدن حاجت خوانده می‌شود. دعا از ریشه دعو به معنی خواندن و حاجت خواستن و استمداد است. ^۲ و تفاوتی ندارد که به صورت مصدر باشد یا ماضی یا مضارع و سایر مشتقات آن.

دعا آن است که کسی را با صدا و کلام خود متوجه کنیم، به معنی خواندن و حاجت خواستن و استمداد است و گاهی مطلق خواندن آن منظور است.

دعا بزرگ‌ترین و با فضیلت‌ترین امری است که روح انسان را متعالی کرده و باعث تربیت انسان و حرکت او به سوی حق تعالی می‌گردد. دعا در آدمی امید و تسلیمی به وجود می‌آورد و دل آدمی را برای پذیرفتن آنچه که خدا بخواهد آماده می‌کند و به روی ما، درچارچوب زندگی محدود دریچه‌ای به سوی جهان معنوی گشوده می‌شود. ^۳

دعا آرامش‌بخش دل‌ها است و همین آرامش است که در روح و مغز آدمی نوعی انبساط ایجاد می‌کند و روح را از حالت خمودگی بیرون می‌آورد و به حرکت وا می‌دارد و گاهی روحیه دلآوری و قهرمانی به دعاکننده می‌بخشد، دعا به انسان متانت در رفتار انبساط و شادی درونی، استعداد پیروزی و استحکام در استقبال از حوادث می‌دهد و بدان وسیله آدمی توجه زیادی به ذات خداوند متعال پیدا می‌کند و مانند سایر عبادات اثر تربیتی دارد. ^۴

^۱ حلی، ابن‌فهد، عده‌الداعی، ص ۹.

^۲ حسن عمید، فرهنگ عمید، انتشارات امیرکبیر، چاپ پنجم، ۱۳۶۳، جلد اول، ص ۱۰۰۴

^۳ حسنعلی نوریها، پرورش در پرتو نیایش، انتشارات دارالفکر، چاپ اول، پاییز ۱۳۷۲ ص ۱۴۱

^۴ دکتر عبدالله امیدی فرد، نقش دعا در زندگی اجتماعی، ص ۲۸

دعا نباید جانشین فعالیت انسان باشد

از آنجا که شهید مطهری به تمام اعمال عبادی و یا حداقل به بخش عمده‌ای از آنها به دیده اجتماعی نگاه می‌کند و همیشه تذکر می‌دهد که اهمیت جوانب فردی عبادات نباید ما را از پرداختن به اهمیت جمعی و اجتماعی آن باز دارد و از سوی دیگر تاکید می‌کند که دعا نباید بر آدمی حالتی پدید آورد که بخواهد همه خواسته‌هایش را از طریق دعا برطرف کند، حتی در مواردی که خود می‌تواند از مسیر طبیعی و با تلاش و کوشش به مقصود خود برسد، دست از کار و کوشش بردارد و همه را به دعا واگذارد؛ شهید مطهری با چنین نگرشی با دعا مخالفت می‌کند و می‌نویسد: «دعا نباید جانشین فعالیت طبیعی انسان باشد»، معصومین (ع) فرموده‌اند: «خمسه لا يستجاب لهم»^۱ یعنی پنج دسته‌اند که دعای آنها مستجاب نمی‌شود:

- دعای کسی که زنی دارد که او را اذیت می‌کند و از دست او به تنگ آمده و وی می‌تواند او را طلاق دهد و تمکن مهریه او را دارد اما طلاق نمی‌دهد.
- کسی که برده‌ای دارد که مکرر فرار کرده و باز هم او را نگه داشته و می‌گوید خدایا مرا از شر او راحت کن در حالی که می‌تواند او را بفروشد.
- کسی که از کنار دیوار کج مشرف به سقوط عبور می‌کند و می‌بیند عن قریب سقوط می‌کند اما دور نمی‌شود.
- کسی که پولش بدون سند پیش طرف مانده و او نمی‌دهد و این دعا می‌کند و از خدا می‌خواهد که پولش را به او برگرداند.
- کسی که در خانه‌اش نشسته و کار و کسب را رها کرده و پیوسته می‌گوید: اللهم ارزقنی! خدایا به من روزی برسان.^۲

بنابراین در جایی که آدم خودش می‌تواند مشکلی را حل کند آن را باید خودش انجام دهد و دعا را در جاهایی به کار برد که از عهده او خارج است و به اصطلاح اسباب تماماً در دست خداوند است و آدم از انجام حداقل اقدامی دستش کوتاه است. البته حتی در انجام اموری که آدم می‌تواند از عهده انجام کار برآید برای موفقیت خود باید دعا کند، زیرا پیروزی در امور در دست خداوند است.

دغدغه اصلی شهید مطهری از ارائه چنین نظری که برگرفته از احادیث معصومین (ع) است این است که خدای نکرده دعا تبدیل به وسیله‌ای نشود که انسان دست از کار و تلاش بردارد. از زبان معصومین و نیز در آیات قرآن تاکیدات مکرری در اهمیت کار و تلاش شده است. در قرآن می‌خوانیم «لیس للانسان الا ما سعی»

۱. فهری زنجانی، احمد، خصال، ج ۲، ص ۲۹۹

۲. مطهری، مرتضی، بیست گفتار، ص ۲۳۴

۱. او در حدیثی می‌خوانیم که معصوم (ع) فرمود: کسی که در راه تامین روز خانواده خود تلاش می‌کند مانند مجاهد و رزمنده راه خداست. ۲. شهید مطهری وقتی به جامعه زمان خود و عصرهای قبل از آن نگاه می‌کند می‌بیند که دعا برای برخی عامل سستی شده است، زیرا برای دور کردن چنین آفتی از دامن دعا موارد آن را مشخص می‌کند.

دعا هم طلب است، هم مطلوب

برخی از اعمال در اسلام به عنوان مقدمه اعمال دیگر مطرح هستند. اگر ذی‌المقدمه نباشد مقدمه فی‌نفسه و به‌طور مستقل ارزش ندارد. و یا برخی اعمال هستند که تنها به عنوان وسیله و ابزار هستند و هیچ‌وقت جای پایان کار را نمی‌گیرند، اما دعا از جمله اعمالی است که در عین اینکه مقدمه وصال است در عین حال خودش یک عامل قوی است که دردهای روحی و روانی را درمان می‌کند. شهید مطهری نیز با تأکید بر همین نکته می‌نویسد:

«دعا اگر از لقلقه زبان بگذرد و دل با زبان هماهنگی کند و روح انسان به اهتزاز آید یک روحانیت بسیار عالی دارد، مثل این است که خود را غرق در نور می‌بیند، شرافت گوهر انسانیت را در آن وقت احساس می‌کند. آن وقت خوب درک می‌کند که در سایر اوقات که چیزهای کوچک او را به خود مشغول کرده و او را آزار می‌داد چقدر پست و پایین است، انسان وقتی که از غیرخدا چیزی می‌خواهد احساس ذلیل شدن می‌کند وقتی که از خدا می‌خواهد احساس عزت می‌کند؛ زیرا دعا هم طلب است (زیرا نیاز دعاکننده را برطرف می‌کند) و هم مطلوب است (زیرا دعا برای آدمی عزت و عظمت می‌بخشد) و هم وسیله است و هم پایان، هم مقدمه است و هم نتیجه»^۳

شرایط دعا

با توجه به حساسیتی که شهید مطهری برای دعا داشتند، این مسئله را مقابل چشم قرار داده است تا بهانه‌جویان تنبل از این عمل نیکو سوء استفاده نکنند. دعا باید در جایگاه خود مورد استفاده قرار گیرد و در جای اعمال دیگر قرار نگیرد، شرایطی را برای بهتر برگزار شدن آن پیشنهاد می‌کنند تا هم اثرات فردی روحی بیشتری بر دعاکنندگان بگذارد و هم از آفت‌های زیادی که این گوهر گران‌بها را تهدید می‌کند در امان باشد. طبق تحقیقات به این موضوع می‌رسیم که استاد مطهری برای دعا شرایطی قائل است که می‌توان آنها را به دو بخش شرایط خود دعا و شرایط دعاکننده تقسیم کرد.

۱. النجم: ۳۹

۲. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، جلد ۵ ص ۸۸

۳. مطهری، مرتضی، بیست گفتار، ص ۲۳۵

که از ما باید بگیرد ازمان نگیرد هیچ چیزی قابل دادن نیست! ما باید بگوییم خدایا این حب جاه و مال را از ما بگیر، این حسادتها را از ما بگیر، این کینه ها و عقده ها، این کدورت‌های قلبی، این شکها، این شرکها و این کبرها را از ما بگیر.»

نتیجه گیری

شروع و پایان معنویت در اسلام به خدا ختم می شود. اولین قدم در معنویت اسلامی، پذیرش موجودی برتر و تأثیرگذار تام در زندگی انسان و عالم هستی می باشد. بدون اعتراف اجمالی به چنین واقعیتی، معنویت اسلامی شروع نمی شود.

شهید مطهری می فرماید: ریشه همه آثار معنوی اخلاقی و اجتماعی که در عبادت است در یک چیز است: یاد حق و غیر او را از یاد بردن.^۱ ذکر خدا و یاد خدا که هدف عبادت است، دل را جلا می دهد و صفا می بخشد و آنرا آماده تجلیات الهی قرار می دهد، علی درباره یاد حق که روح عبادت است چنین می فرماید: خداوند یاد خود را سیقل دلها قرارداده است، دلها بدین وسیله از پس کری، شنوا و از پس نابینایی، بینا و از پس سرکشی و عناد، رام می گردند؛ همواره چنین بوده و هست که خداوند متعال در هر برهه ای از زمان و در زمانهایی که پیامبری در میان مردم نبوده است بندگان داشته و دارد که در سر ضمیر آنها با آنها راز می گوید و از راه عقلها ایشان با آنان تکلم می کند.

عبادت برنامه دینی و فراگیری که از ناحیه خداوند برای سیر آدمی تا مرحله رشد نهایی آمده، تمام خصوصیات یک برنامه کامل را داراست. استاد مطهری از همان اوان جوانی به موازات وارد شدن در عرصه علمی از خودسازی و حیات معنوی خود غافل نشد، بلکه توأمان در این دو عرصه با موفقیت گام برداشت.

در اسلام عبادت به صورت یک سلسله تعلیمات جدا از زندگی که صرفاً به دنیای دیگر تعلق داشته باشد وجود ندارد، عبادات اسلامی با فلسفه های زندگی توأم است و در متن زندگی واقع است.^۲

انسان نمی تواند بدون عبادت زیست کند؛ همه مردم به شکلی و بنوعی عبادت و پرستش دارند و این پرستش جزء غرائز ذاتی و فطری بشر است، یعنی بشر فطرتاً گرایش دارد که یک چیزی را تقدیس و تنزیه کند و خویشتن را به او نزدیک نماید.

وقتی برنامه زندگی ما براساس تکلیف و رضای حق تنظیم شد، آن وقت خوردن ما، خوابیدن ما، راه رفتن ما، حرف زدن ما و خلاصه زندگی و مردن ما یکپارچه می شود اخلاق، یعنی یکپارچه می شود کارهای مقدس.^۳

دعا و عبادت آنگاه اثر خود را می بخشد که جذب روح شود و روح از آن به طور صحیح تغذیه نماید

استاد مطهری با دعا و نیایش رابطه خاصی داشت و دعا در زندگی پر بار استاد مطهری از موقعیت ویژه ای برخوردار بود. از جمله او مقید بود آخر روز جمعه دعا بخواند، روزی که در منزل یکی از دوستانش جلسه ای بود با متانت و بزرگی فرمود: «من اجازه می خواهم مقداری دعا بخوانم، چون ساعت آخر روز جمعه است،

^۱ سیری در نهج البلاغه/ ص ۳۰۳

^۲ اسلام و مقتضیات زمان/ ص ۲۹۲

^۳ مطهری، مرتضی، فلسفه اخلاق، ص ۱۲۷

اگر جای خلوتی هست بروم قدری دعا بخوانم و همین کار را هم انجام داد «^۱ و زمانی که به استاد مطهری خبر دادند یکی از دوستانش را به ده سال زندان محکوم کرده اند ، استاد مطهری ناراحت شد و فرمود: « برایم قرآن و مفاتیح بیاورید و آنگاه با توجه و معنویت خاص شروع به خواندن دعای توسل کرد . «^۲ اگر انسان علاقمند به تربیت خود و فرزندانش به تربیت اسلامی هست و یا می خواهد افرادی را تربیت بکند، واقعاً باید به مسأله نیایش، دعا و عبادت اهمیت بدهد.^۳

ریشه همه آثار معنوی اخلاقی و اجتماعی که در عبادت است در یک چیز است: یاد حق و غیر او را از یاد بردن.

۱ . عبدالکریم ، سروش، یادنامه اولین کنگره شهید مطهری ، ص ۴۹

۲ . سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی، جلوه های معلمی استاد مطهری ، ص ۶۱

۳ . مطهری، مرتضی، گفتارهای معنوی، ص ۷۴-۷۶

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

ابن بابویه، محمد بن علی، **من لا یحضره الفقیه**، محمد جواد غفاری، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۵.

ابن بابویه، علی بن حسین، **الخصال**، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم

امیدی فرد، عبدالله، **نقش دعا در زندگی اجتماعی**، میثم تمار، سال چاپ: ۱۳۷۷

شهیدی، **نهج البلاغه**، علمی و فرهنگی، ۱۴۰۲

طباطبایی، **ترجمه تفسیر المیزان**، بنیاد علمی فکری علامه طباطبایی، مرکز نشر فرهنگی رجاء، امیرکبیر.

طباطبایی، **تفسیر المیزان**، سید محمد باقر موسوی همدانی، مرکز نشر فرهنگی رجاء، امیرکبیر، بنیاد علمی

فکری علامه طباطبایی

عبدالکریم، سروش، **یادنامه اولین کنگره شهید مطهری**، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی،

شهریور ۱۳۶۰

عمید، حسن، **فرهنگ عمید**، امیرکبیر، چ ۵، ۱۳۶۳

قرائتی، محسن، **تفسیر نور**، ناشر مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ یازدهم

کلینی، محمد بن یعقوب، **اصول کافی**، قم، دار الثقلین، مترجم: حسین استادولی

مطهری، مرتضی، **سیری در نهج البلاغه**، تهران، صدرا.

-----، **بیست گفتار**، تهران، صدرا، چاپ سی و یک، آذر ۱۳۸۸

-----، **مجموعه آثار**، تهران، صدرا، چاپ چهارم، ۱۳۷۸

-----، **سیری در نهج البلاغه**، تهران، صدرا، چاپ چهل و چهارم، ۱۳۸۹

-----، **آزادی معنوی**، تهران، صدرا، چاپ هفتاد و پنجم، ۱۳۷۸

-----، فلسفه اخلاق، تهران، صدرا، بی تا.

محمدی‌ری‌شهری، محمد، میزان الحکمه ، حمیدرضا شیخی، موسسه فرهنگی دارالحديث.

محلاتی محمد سروش، اسلام و مقتضیات زمان، برگرفته از دیدگاه شهید مطهری، میراث اهل قلم

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحار الأنوار، کتابچی. ۲۱/۳۷۸/۳

جلال‌الدین محمدبلخی (مولوی)، مثنوی معنوی، به تصحیح نیکلسون، دفتر سوم ادبیات، ۳۲۰۸ و ۳۲۱۰ الی

۳۲۰۱۲

نوریها، حسنعلی ، پرورش در پرتو نیایش ، تفکر ، چاپ اول، پاییز ۱۳۷۲